

І. Ярмошик

**Володимир Антонович
та історичне краєзнавство Волині
другої половини ХІХ століття**

**Житомир
2002**

ББК 63.1 (4 Укр) 52 + 26.891(4 Укр)
Я 75

Ярмошик І.І. Володимир Антонович та історичне краєзнавство Волині другої половини XIX століття. – Житомир: Поліграфічний центр Житомирського педагогічного університету, 2002. – 44 с.

Науково-методичне видання

В брошурі розглядається розвиток історичного краєзнавства Волині в другій половині XIX століття, багатосторонній внесок професора Київського університету В.Б.Антоновича та його учнів – представників “київської історичної школи у дослідження минулого Правобережної України і Волині зокрема. Аналізуються праці волинських краєзнавців з проблем минулого регіону. Розрахована на тих хто цікавиться історією краю, студентів, широке коло читачів.

Рецензенти: М.І.Лавринович – доктор історичних наук, професор
В.А.Короткий – кандидат історичних наук, доцент

До друку схвалено вченою радою Житомирського державного педагогічного університету імені Івана Франка, протокол № 11 від 21 червня 2002 року

УДК 930.1.

(477.42) + 908 (477.42)

ISBN 966-7603-69-5

© І.І.Ярмошик, 2002

Середина та друга половина XIX століття в історії української культури позначена піднесенням інтересу до історико-краєзнавчих досліджень. Навколо крупних навчальних центрів того часу виникають природознавчі, філологічні, історичні товариства, метою яких було дослідження рідного краю. Серед них можна назвати Одеське товариство історії і старожитностей, історико-філологічне товариство при Харківському університеті, історичне товариство Нестора Літописця, Наукове Товариство ім.Т.Шевченка у Львові

Ці процеси не обійшли стороною і Волинь. І хоч в губернії не було крупних навчальних, культурологічних центрів, краєзнавчий інтерес виникає та розвивається в середовищі місцевої інтелігенції: серед державних службовців, журналістів, сільських священників, викладачів духовної семінарії. Цей інтерес до певної міри підтримувався державними структурами, особливо після польського повстання 1863 року, коли Волинь стала ареною зіткнень польської та російської історичних наук, кожна з яких намагалась обґрунтувати приналежність волинського регіону до своєї країни. Багато історичних праць своєю метою безпосередньо ставило показати споконвічну російську приналежність краю.

Історичне краєзнавство Волині того часу розвивалось в загальному контексті розвитку історичної науки в Україні. Тоді формувалась науково-критичний підхід до історичних досліджень, розширювалась джерельна база. Цьому сприяла діяльність “Тимчасової комісії для розгляду давніх актів...”, яка вишукувала по книгосховищах України різні актові документи, друкувала їх у своїх виданнях – “Памятники, изданные временной комиссией для разбора древних актов” та в “Архиве Юго-Западной России”.

Зародження історичного краєзнавства Волинської губернії відноситься до першої половини XIX століття, коли з’явилися перші розвідки з минулого регіону – праці С.Руссова, Я.Потоцького, В.Аскоченського, мемуарні публікації, дорожні нотатки. Характерною рисою другої половини XIX століття стало прилучення до краєзнавчих досліджень місцевої інтелігенції – журналістів, священників, чиновників.

Зокрема, у 1867 році вийшла монографія Л.Крушинського “Исторический очерк Волини”, надрукована в “Трудах Волинского губернского статистического комитета” [1]. Автор дослідив історію Волині з часів розселення східнослов’янських племен до середини XIX століття.

Порівняно з працями попередників це видання значно розширює джерельну базу, ширше використовуючи літописні дані, наводить свідчення іноземних джерел, зокрема Костянтина Багрянородного, арабського письменника Ману-Еля, маловідомий твір митрополита Сестренцевича “О Россіи Заходней”. – Могильов. 1795. та інші джерела.

“Исторический очерк Волини” Л.Крушинський розпочинає з пояснення назви Волині (від міста Волиня, головного міста племені волинян), подає відомості про племена, які населяли західноукраїнські землі.

Пропонує автор і свою періодизацію історії регіону, поділяючи його минуле на 5 періодів: 1) від підкорення варягами слов’ян до нашестя монголів; 2) від монголів до утвердження литовського панування; 3) від утвердження литовського впливу до приєднання до Польщі; 4) польське володарювання; 5) край в складі Росії.

При цьому дослідник не виділяє чітких граней між періодами в нього перехід від одного до іншого етапу послідовний історичний процес, а не одночасовий рішучий акт, пов’язаний чи то з завоюванням чи княжінням певної особи.

Подібну періодизацію застосовували і пізніші дослідники. Однак привертає увагу виділення Л. Крушинським окремого періоду “від нашестя монголів до утвердження литовського панування”, який в часі майже збігається з існуванням Галицько – Волинського князівства, коли в регіоні відбувались складні соціально-економічні та політичні події, що

відіграли важливу роль в історії України. Недаремно ж цьому періоду присвятили спеціальні дослідження українські та російські історики.

Автор дає яскраві характеристики політичним діячам: Данилу Галицькому, його брату Васильку Романовичу, Михайлу Корибуту-Вишневецькому. Не приховує особливої симпатії до князя Володимира Васильковича, акцентуючи на його культурно-просвітницькій діяльності. Простежує генеалогічні лінії княжих родів України (Острожських, Чарторийських, Сангушків, Вишневецьких).

Праця Л. Крушинського привертає увагу, на відміну як від попередників так і деяких наступників, висвітленням соціально-економічних проблем історії Волині. Автор описує не тільки господарські заняття жителів, а й традиції самоуправління в краї (віче), релігійні вірування (язичництво та його пережитки), різні соціальні стани (дружина, тіуни, вирники, огнищани, смерди), намагається простежити їх взаємовідносини. Дослідник зупиняється на характеристиці волино (українсько)-литовських відносин, вказує на позитивний вплив української християнської просвіти в язичницькій Литві, підкреслює дружній характер цих відносин на протизагу волино (українсько)-польським стосункам.

В праці знаходимо відомості і про українське козацтво, про повстання Наливайка (автор його називає Павлом), війну 1648-1654 років, походи загонів М. Кривоноса та Гераськи, події Коліївщини. Описує перебування князя А.Курбського на Волині, згадує Острозьку академію, просвітницьку діяльність православних братств та інші проблеми.

Книга Л. Крушинського є результатом дослідницької роботи місцевої інтелігенції по вивченню минулого краю, представники якої зорганізувались навколо губернського статистичного комітету в 60-х роках XIX століття. Подібні осередки краєзнавчого руху відомі і в інших регіонах України, скажімо, Подільський епархіальний історико-статистичний комітет [2, с.20].

Активними членами волинського губернського статистичного комітету були Л.Крушинський, В.Пероговський, П.Косач, В.Люба-Радзимінський, С.Гамченко, Я.Яроцький, Л.Рафальський, М. Трипольський, А. Сендульський та інші дослідники.

Особливий вплив на розвиток краєзнавчого руху в регіоні в цей час мала наукова діяльність професора Київського університету св.Володимира В. Антоновича.

Володимир Боніфатійович Антонович уроженець Київщини, певний час працював у Бердичеві (нині райцентр Житомирської області), багато своїх праць присвятив історії Правобережної України, в яких знайшли відображення проблеми історії Волині різних хронологічних періодів від кам'яного віку до XIX століття.

В.Антонович започаткував наукові археологічні розкопки в краю, досліджував курганні могильники в Житомирі, Коростені, Ягнятині, Котельні, Студениці та інших населених пунктах.

Він одним з перших почав вивчати давньоруські городища на території Волині, намагався розробити їх класифікацію, визначити характерні риси древлянських, полянських городищ [3]. Ряд статей присвятив кам'яному віку на Волині [4], акцентуючи, що цей регіон здавна заселений людиною. Також звернув увагу на таку цікаву проблему древньої історії України як Змійові вали – археологічні пам'ятки епохи Київської Русі, що зустрічаються в тому числі і на території Східної Волині [5]. Висловлені ним думки в пізніші часи були розвинуті й підтверджені в результаті спеціальних історико-археологічних досліджень цієї проблеми [6]. Окрему статтю В. Антонович присвятив одному з населених пунктів Східної Волині містечку Ходорків (нині село Попільнянського р-ну на Житомирщині), видрукувана в “Киевских губернских ведомостях” за 1870 рік № 46, 51, 53.

Наприкінці XIX століття В.Антонович видрукував ґрунтовну працю про Волинські старожитності, яка й на сьогодні не втратила науково-пізнавального значення та актуальності, – “Археологическая карта Волынской губернии” [7]. В підготовці цього зводу археологічних пам'яток приймали участь широкі маси краєзнавців Волині, сільські священники, старости волостей, які надсилали автору повідомлення про різні цікаві, з їх точки зору, об'єкти. Використані також були і матеріали розкопок, розвідок, здійснені на Волині в другій половині

XIX століття О.Ставровським, С.Гамченком, І.Коперницьким, В.Люба-Радзимінським та іншими. Праця стала підсумком археологічного дослідження Волині в XIX століття.

Особлива заслуга В.Антоновича полягає у дальшому розвитку джерельної бази історії України. У 1863 році його призначено головним редактором Київської археографічної комісії [8]. За 20 років перебування на цій посаді ним підготовлено і видано 9 томів “Архива Юго-Западной России”. Найбільш важливі з них – “Акты о городах (1432-1798 pp)” ; “Акты о происхождении шляхетских родов в Юго-Западной России”; “Акты о козаках”. В згаданих збірниках міститься багато матеріалів з гродських книг міст Житомира, Овруча, Луцька , інших документів, які відображають різні проблеми середньовічної історії України та Волині зокрема. До багатьох томів цих історичних актів вчений написав передмови, які являють собою ґрунтовні дослідження тих сторін історичного життя, яким присвячені підбірки документів.

Так в передмові до т.1.ч.IV. “Об околичной шляхте” йдеться про українські православні шляхетні роди північної Житомирщини, їх походження, суспільні функції, соціальне, матеріальне становище, стосунки з козаками, боротьбу проти польських магнатів, костьолів, військових з'єднань.

За участю В.Антоновича з'явилося ряд інших важливих джерельних видань: “Сборник летописей, относящихся к истории Южной и Западной России” – К., 1888.; “Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси” – вып.1. – К., 1890.; четвертий том Літопису Самійла Величка.

Таким чином, завдяки В.Антоновичу до наукового обігу було залучено значний масив документального матеріалу. Оцінюючи цей напрям наукової роботи дослідника Г.Павлуцький писав: “Дякуючи йому, Україна може прочитати тепер історію своєї далекої доісторичної минувшини, написану при світлі дня, а не в фантастичній півтемряві” [9, с.21].

Важливі проблеми історії Волині висвітлювались В.Антоновичем і в інших працях: “Киев и его судьба и значение с XIУ по XVI ст.”// КС – 1882. – № 1. – С. 1 – 48.; “Монографии по истории Западной и Юго-Западной России. – Т.1. Очерк истории Великого княжества Литовского до смерти Великого князя Ольгерда. – К., 1885.

В. Антонович збирав матеріали для історично-географічного словника про населені пункти України. Матеріали ці не опубліковані, нині зберігаються в інституті рукописів ЦНБ ім.Вернадського НАН України (ф.1). Серед них – відомості про Луцьк (ф.1, спр.8186), Новоград – Волинський, Овруцький, Острозький, Ровенський, Старокостянтинівський повіти Волинської губернії (ф.1, спр.8196, 8197, 8201, 8211, 8228). Зібраний вченим матеріал, не втратив наукового значення, однак зараз майже не знайомий волинським краєзнавцям, заслуговує на їх увагу, та використання в наукових розвідках.

В. Антонович проявив себе і як талановитий організатор науки. Навколо нього сформувалась “Київська школа” істориків, його учнів [10]. У 1881 – 1887 роках він очолював Історичне товариство Нестора-Літописця, члени якого зробили значний внесок у вивчення історії Волині.

Історичне товариство Нестора-літописця виникло у Києві в 1873 році. Його членами, крім В.Антоновича, були ряд видатних українських істориків: Д. Багалій, М. Петров, М.Дашкевич, О.Левицький, Г.Павлуцький. Життя та наукова діяльність багатьох з них пов'язані з Волинню (М.Дашкевич, О.Левицький).

Основну свою діяльність товариство спрямовувало на вивчення історії п'яти південно-російських губерній: Київської, Волинської, Чернігівської, Полтавської. Його членами здійснювались дослідницькі експедиції у різні куточки України, зокрема і в Бердичівський та Радомишльський повіти (нині Житомирська область) з метою опису та фотографування старожитностей В. Щербина та Л.Добровольський у 1901 році, обстежили 18 храмів та церков Бердичівського повіту, а у 1904 році В. Щербаківський провів роботи по дослідженню пам'яток Радомишльського повіту. Матеріали досліджень опубліковані в “Чтениях в историческом обществе Нестора-летописца” являють собою цінний матеріал для дослідників історії краю.

Членами Товариства досліджувались і інші старовинні пам'ятки Волині, для прикладу Мстиславів храм в м. Володимирі-Волинському. До складу експедиції входили А.В. Прахов, В.Б. Антонович, О.І. Левицький. Ці дослідження викликали зацікавленість місцевого населення своєю історією і спричинились до заснування Володимир - Волинського православного братства, члени якого пізніше активно займались вивченням рідної минувшини, друкували результати своїх пошуків на сторінках “Волинских епархиальных ведомостей” та інших видань, деякі вийшли окремими брошурами.

Важливий внесок у вивчення історії Волині зробили члени “київської історичної школи” проф. В. Антоновича, зокрема М. Дашкевич, М. Грушевський, М. Довнар-Запольський, О. Левицький, О. Андріяшев, І. Линниченко та їх учні (П. Іванов, П. Клепатський, І. Крип'якевич).

Микола Павлович Дашкевич (1852 – 1908) – дійсний член Петербурзької академії наук, доктор всесвітньої літератури, професор, уроженець Житомирщини (с. Бежів Черняхівського району), середню освіту здобув у Житомирській чоловічій гімназії. Ряд досліджень присвятив історії князівської України-Руси, Великого князівства Литовського, того періоду коли до його складу належали землі Волині – “Заметки по истории Литовско – Русского государства”, “Княжение Даниила Галицкого по русским и иностранным известиям” та інші [11].

У 80-х роках разом з іншими українськими істориками Микола Павлович спростовує теорію російського історика М. Погодіна про заселення Середньої Наддніпрянщини великоросами в домонгольській час. Велику увагу М. Дашкевич приділив вирішенню проблеми Болоховської землі, історична доля якої тісно пов'язана з Волинню. В другій половині XIX століття навколо проблем Болоховської землі точились дискусії, зокрема про її локалізацію, походження населення, характер господарства, суспільних відносин.

Вчений тричі звертався до цієї проблематики (“Болоховская земля и ее значение в русской истории”, “Новейшие домыслы о Болохове и болоховцах”, “Еще разыскания и вопросы о Болохове и болоховцах” [12]). Переконаливо довів, що Болоховська земля знаходилась на межі Київського та Волинського князівств, що населення її було руським. При цьому він широко використав різні історичні джерела, археологічні матеріали. Говорячи про топонімічні дані дослідник підкреслював, що до них слід ставитись обережно, обов'язково підкріплюючи іншими свідченнями (історичними та археологічними) оскільки населенні пункти з подібними назвами зустрічаються в різних регіонах слов'янщини, тому вони не можуть мати самостійного значення при вирішенні важливих наукових проблем.

Такий методичний підхід варто було б взяти на озброєння сучасним краєзнавцям, які базуючись на назвах окремих місцевостей, урочищ, сіл, намагаються вирішувати певні проблеми історії регіону (прикладі цьому можна знайти в матеріалах та тезах краєзнавчих конференцій, що останнім часом відбуваються на Волині).

Праці М. П. Дашкевича про Болоховську землю, з історії Київської Русі, Великого Князівства Литовського, де висвітлюються і проблеми історії Волині, не втратили свого науково-пізнавального значення до сьогодні, хоч і не всі висловлені ним думки поділяються сучасними істориками, зокрема про походження українських козаків від населення Болоховської землі.

Окремі питання волинської історії розглядаються і в працях видатного українського історика М. С. Грушевського. Вже в одній з перших його робіт “Очерк истории Киевской земли от смерти Ярослава до конца XIV столетия” [13], що була написана ще в студентські роки за пропозицією історико-філологічного факультету Київського університету [14, с. V], і входила до серії монографій, присвячених історії окремих регіонів України (на той час вже з'явилися у цій серії дослідження Д. Багалія і П. Голубовського “История северской земли до пол. XIV в.”; Н. Молчановського “Очерк известий о Подольской земле до 1434 г.”, згадана вже праця М. Дашкевича “Болоховская земля и ее значение в русской истории”; О. Андріяшева “Очерк истории Волинской земли до конца XIV в.”).

Історію Київської землі М. Грушевський розглядає у взаємозв'язку з регіонами України, в тому числі і волинським. Зокрема згадуються такі відомі історичні міста Волині як Дорогобуж, Шумськ, Дубровиця, Пересопниця, міста Болоховської землі та події, що тут

відбувались. Детально розглядає автор епізоди історії Східної Волині, яка на той час входила до складу Київщини, пов'язані з Житомиром, Овручем, Звягелем, Городеськом та іншими.

Окремим проблемам історії Волині присвячені статті Михайла Сергійовича “Волинский вопрос. 1097 – 1102” [15], яка початково планувалась як епізод в “Очерк истории Киевской земли...”, але автор вирішив виділити його в окреме дослідження, в якому на прикладі волинських подій проаналізував внутрішньополітичні відносини між князями в Київській Русі на зламі XI – XII століття; та праця “Южнорусские господарские замки в половине XVI века. Историко-статистический очерк” [16], де вчений розглядає господарське, соціальне становище українських замків, базуючись на даних волинських міст Овруча, Житомира, Луцька. Сторінки історії Волині можна знайти і в інших дослідженнях М.Грушевського, зокрема і в його фундаментальній “Історії України-Руси”.

До розробки проблем історії періоду Литовсько-Польської доби на Волині В.Антонович залучив відомого історика, етнографа, фольклориста Митрофана Вікторовича Довнар-Запольського. Випускник Київського університету, з 1894 року викладав тут російську історію, з 1902 року – професор. Для волинського краєзнавства становлять інтерес його праці “Из истории литовско-польской борьбы за Волинь. (Договоры 1366 г)” – К., 1896, в якій проаналізовано зовнішньополітичне становище Волині в середині XIV століття, стосунки з Литвою та Польщею, підкреслив незалежний характер Волинського князівства в той період, яке виступало як самостійний суб'єкт міжнародної політики.

На сторінках “Киевской старины” М.Довнар-Запольський опублікував статтю “К истории Люблинской унии” [17], присвячену прийняттю присяги волинської шляхти на вірність польському королю, видрукував документ про шляхту Кременецького повіту, які з різних причин такої присяги не прийняли. Серед них К.Острожський, Р.Гойський, Ф.Сенюта.

Пізніше, в 1917 році М.Довнар-Запольський підготував до друку три випуски дев'ятого тому 8-ї частини АЮЗР “Акты по экономической статистике населения Волини в XVI-XVIII веках”. Однак це цінне зібрання історичних документів так і не було видрукуване, остаточною доля його до цих пір не з'ясована.

Для волинських краєзнавців становитиме інтерес і рецензія, з якою М. Довнар-Запольський виступив на вихід у світ книги П.Іванова “Исторические судьбы Волинской земли с древнейших времен до конца XIV века”, де Митрофан Вікторович проаналізував працю П. Іванова, відмітив її недоліки та сильні сторони, висловив свої погляди на деякі проблеми волинського минулого [18].

Надалі зверну увагу на дослідження Олександра Михайловича Андріяшева “Очерк истории Волинской земли до конца XIV в”, написана в студентські роки за пропозицією історико-філологічного факультету Київського університету. За її написання О.Андріяшев був удостоєний золотої медалі.

Автор використав широке коло історичних джерел: літописи (Іпатіївський, Лаврентіївський, Густинський, Воскресенський, Никонівський), зарубіжних авторів (Длугоша, Кромера, Гвагніна, Нарбута, Стрийковського), праці М. Карамзіна, С. Соловйова, М.Арцибашева, С.Руссова, роботи українських істориків Д.Зубрицького, В.Антоновича, М.Максимовича, М.Дашкевича, публікації історичних джерел, архівні матеріали, в тому числі і з приватних зібрань. Дослідник приділяє увагу визначенню меж Волинської землі, назву її виводить від міста **Волиня**, яке було головним осередком племені волинян. Останнє він ототожнює з іншими слов'янськими племенами – дулібами та бужанами, вважаючи що це різні назви одного й того ж етнічного об'єднання.

Описуючи природні умови Волині, О.Андріяшев підкреслює залежність від них господарських занять і навіть культурно-інтелектуального рівня населення.

Праця О.Андріяшева відрізняється і тим, що історію Волині вчений розпочинає не від появи тут слов'ян, а акцентує на тому, що регіон здавна заселений людиною іще з часів кам'яного віку (палеоліту), базуючи свої доводи на археологічних дослідженнях В.Рогге, І.Коперницького, Я.Волошинського, В.Люба-Радзимінського, В.Антоновича.

О. Андріяшев звернув увагу на недостовірність відомостей про похід литовського князя Гедеміна на Україну в 1315 році та запропонував свою версію цих подій. Історичний нарис про Волинь вчений закінчує напередодні 1569 році, підкреслюючи, що Люблінська унія, яка відбулася цього року мала визначальний вплив на долі волинських земель.

“Очерк истории Волынской земли до конца XIV века” О. Андріяшева широко використовувався іншими дослідниками, не втратив він свого пізнавального значення і зараз.

Своєрідним доповненням історико-краєзнавчого дослідження О. Андріяшева стала праця П. А. Іванова “Исторические судьбы Волынской земли с древнейших времен до конца XIV века” – Одеса, 1895. Це дослідження багато в чому повторює зміст книги О. Андріяшева. Цінність становить остання частина праці – нарис про внутрішній побут населення, що було першою спробою дослідження цієї проблематики, і зробив це автор досить ґрунтовно.

Важливим є і аналіз подій політичного життя Волині, хоч як вказував М. Довнар-Запольський, тут є недоліки і користуватись цими відомостями слід обережно. Працю “Исторические судьбы Волынской земли ...” П. Іванов захистив як магістерську дисертацію у 1896 році. [19].

Історію Волині досліджував відомий український історик Орест Іванович Левицький. Після закінчення у 1874 році Київського університету, де він працював під керівництвом В. Антоновича був секретарем Київської тимчасової комісії по розгляду давніх актів, членом Історичного товариства Нестора Літописця. Наприкінці XIX століття неодноразово здійснював наукові відрядження на Волинь з метою вивчення архівосховищ, брав участь у розкопках Мстиславового храму у Володимирі-Волинському.

Зібрані історичні матеріали публікував в основному на сторінках “Киевской старины”. Орест Іванович одним з перших істориків звернув увагу на поширення ідей протестантизму (соцініанства або аріанства) в Україні та на Волині зокрема [20]. Зібраний документальний матеріал, який охоплює період до 1648 році, видрукував у V томі 1 частини “Архива Юго-Западной России”. На сьогодні це найповніша публікація про аріанство в Україні.

Ряд праць присвятив господарському та побутовому життю волинського краю “Очерки стариного быта на Волыни и Украине” (1889, 1891), “Очерки народной жизни в Малороссии ХУІІ в” (1901), “Черты семейного быта в Юго-Западной Руси ХVІ-ХVІІ вв” (1909). Деякі його публікації присвячені окремим епізодам волинської історії – “Транспорт вещей Петра 1, арестованный на Волыни в 1701 г”, “Союзники Наполеона на Волыни в 1812 г” [21], в деяких висвітлюються проблеми минулого населених пунктів Волині – Бердичева, Кременця, Луцька, Володимира – Волинського, Чуднова.

На прикладах волинянок, вчений вперше в українській історіографії змалював образ української жінки в середньовічному суспільстві, підкреслюючи її освіченість, незалежність, самобутність. Це знайшло відображення в ряді праць, зокрема в дослідженні “Пашквіль”. В центрі уваги – постать луцького поета Івана Жоравницького та його дружини Олени, їх відносини з магнатською родиною Борзобогатих. Вчений широко висвітлив життя волинської шляхти ХVІ століття, стосунки серед тодішнього панства з характерними грабунками, збройними наїздами, описав судовий устрій, особливості судочинства Речі Посполитої.

Ці ж мотиви знайшли відображення і в статті “Южно-Русские архиереи ХVІ-ХVІІ вв”, в якій багато уваги приділено постаті видного релігійного діяча Кирила Терлецького. Окреме дослідження О. Левицький присвятив Анні-Алоїзі Острожській [22] – внучці князя Костянтина Острожського. Життєвий шлях Анни-Алоїзи вчений простежує на широкому фоні подій історії Волині ХVІІ століття. У вступній частині показав різні типи українських жінок з яскраво вираженою індивідуальністю, на прикладі волинської шляхти – з родин Сенют, Немиричів, Корецьких, Чарторийських. Згадані й негативні персонажі такі як Ганна Борзобогата, Софія Ружинська. Вчений детально простежив життєвий шлях Анни-Алоїзи, причому своє дослідження не завершує її смертю, описав і пізніші події.

На волинезнавчий доробок О. Левицького вже звернули увагу дослідники. Зверну увагу на повідомлення П. Рудецького (хоч і ним не вичерпується аналіз краєзнавчих повідомлень про Волинь О. Левицького [23]).

Не можна погодитись з тезою П.Рудецького, що О.Левицький “фактично першим став висловлювати окремі проблеми минулого краю”. До перших дослідників історії регіону слід віднести В.Домбровського, М.Максимовича, В.Аскоченського, А.Перлштейна та багатьох інших, які вже починаючи з 40-х років XIX століття поступово на об’єктивній джерельній базі досліджували волинську історію. Праці О.Левицького стали черговим кроком у багатосторонньому вивченні регіональної минувшини.

Помітне місце в історіографії волинського краєзнавства займає книга “Волинь. Исторические судьбы Юго – Западного края” видрукувана П.М. Батюшковим в Санкт – Петербурзі у 1888 році. В багатьох історіографічних оглядах автором цієї праці називають П.М. Батюшкова, іноді назва подається без зазначення автора. Хоч в “Передмові” від видавця чітко вказано, що авторами цього історичного нарису є професори Київської духовної академії М.І.Петров та І.І.Малишевський.

Микола Іванович Петров (1840 – 1921) – відомий український літературознавець та історик, один з перших академіків АН України (з 1919 року), має значні заслуги перед краєзнавством Волині. Після закінчення навчання в Київській духовній академії починав свою діяльність учителем словесності Волинської духовної семінарії, яка на той час розміщувалась в м. Кременці. Микола Іванович був одним із перших редакторів “Волинских епархиальных ведомостей”, які почали виходити з 1867 року. Вже в перших випусках цього видання він опублікував ряд досліджень з історії освіти на Волині, про монастирі, які існували та існують в краї. Діяльність М.Петрова редактора та дослідника сприяла становленню “Волинских епархиальных ведомостей” як важливого науково – краєзнавчого органу, який багато зробив для популяризації історії краю.

У 1870 році М.Петров став доцентом історії та словесності російської і зарубіжної літератури Київської духовної академії. І надалі його творча доля пов’язана з цим учбовим закладом. Був він і членом Історичного товариства Нестора Літописця. Однак інтерес до історії Волині та інших західно-українських земель залишився. Свідченням цього є ряд монографій: “Холмская Русь. Исторические судьбы Русского Забужья” - (СПБ.,1887) у співавторстві з І.І.Малишевським; “Подолія. Исторические описания (СПБ.,1891) у співавторстві з М.Городецьким, та вище згадана праця про Волинь.

Другий співавтор книги – Іван Ігнатович Малишевський (1828 – 1897) заслужений ординарний професор Київської Духовної Академії. Освіту здобув у цьому ж учбовому закладі (закінчив у 1853 році) і був залишений бакалавром на кафедрі історичних наук. Виявляв інтерес до історії України, був членом історичного товариства Нестора Літописця, співробітничав з різними науковими виданнями. Його праці, в основному, написані на релігійну тематику. Однак деякі становлять інтерес і з точки зору істориків. Це – “Кирилл и Мефодий” (1885), “Св.Владимир в Херсонесе” (1856), “Творения св.Кирила Туровского с жизнеописанием его” (1878), “Памятники полемической литературы Юго-Западной Руси” (1895) та інші.

Для волинезнавців корисним є його дослідження “Люблинский съезд 1569г.,” де простежено підготовку, підписання наслідки Люблінської унії в першу чергу на прикладі волинських земель. Спеціальних праць, які б проаналізували доробок І.І. Малишевського ще немає. Це могло б стати темою окремої розвідки.

Значна заслуга в появі згадуваної книги належить і видавцю Помпею Миколайовичу Батюшкову – брату відомого російського поета Костянтина Миколайовича Батюшкова. П. Батюшков був відомим державним діячем, освіту здобув в артилерійській академії, однак облишив військову службу. З 1850 року був віце-губернатором у Ковно, потім попечителем Віленського учбового округу, однак звільнений за надто активну русифікацію краю. Йому належить заслуга видання ряду досліджень з історії окремих регіонів Російської імперії. Крім вже трьох згаданих (“Холмская Русь...”, “Волинь...”, “Подолія...”), він видав книги “Белорусия и Литва” (СПб., 1880), “Бессарабия” (СПб., 1892), “Атлас западно-русского края” – СПб., 1866. Йому ж належить ідея видання випусків “Памятники старины в западных губерниях империи”, протягом 1868 – 1885 років вийшло 8 випусків. З них 1 – 4 присвячені

старожитностям Волині, і містять описи архітектурних та історичних пам'яток в містах Овручі, Коростені, Дубно, Острозі, Почаєві та інших пунктах. Становлять цінність рисунки виконані академіком Ф.Г.Солнцевим, які фіксують тогочасний вигляд об'єктів і можуть бути використані краєзнавцями в своїх дослідженнях.

Книга “Волинь. Исторические судьбы Юго – Западного края” відрізняється від попередніх досліджень історії краю ґрунтовною джерельною базою. Автори широко використали новітні історичні дослідження: літописні відомості, праці В. Антоновича, М.Костомарова, С.Соловйова, С.Гамченка, А.Сендульського, Т.Вержбицького, М.Трипольського, А.Хойнацького, В.Пероговського, польських дослідників.

Автори розглядають історію всієї Великої Волині як Західної так і Східної, вплітаючи її в канву загальноісторичного процесу в Україні, не відокремлюючи цей регіон від інших українських земель. Нарис починають з пояснення походження назви “волинь” (від племені волинян та їх головного міста Волиня, що знаходився недалеко від Володимира – Волинського), описують розселення літописних східнослов'янських племен на території Волинської губернії. Пропонують свою періодизацію історії волинської землі, поділяючи її на 4 періоди: 1) давньоруський до початку ХІУ століття; 2) литовсько-руський до 1569 року; 3) польсько-руський до 1793 року; 4) “руській” після 1793 року.

М.Петров та І.Малишевський значний акцент роблять на релігійних питаннях, особливо це помітно в опису польсько-руського та російського періодів, коли історичні події описуються, в основному, крізь призму релігійних проблем, зокрема через боротьбу православ'я проти католицизму та унії (глави 5 – 10).

Автори лише поверхово згадують такі важливі події, як селянсько-козацькі повстання проти національного, соціального гніту, що відбулись на Волині (приміром повстання Криштофа Косинського, Северина Наливайка, Коліївщину).

В книзі є також деякі неточності в опису історичних подій. Це стосується побудови храму св. Василя в Овручі князем Володимиром Святославичем, походу литовського князя Гедеміна на Україну в 1321 року та деяких інших. Це можна пояснити недослідженістю цих проблем на час підготовки праці.

В цілому книга написана досить тенденційно, в традиційному для російської історіографії дусі. Однак не слід в цьому звинувачувати авторів. Готувалась вона в важких умовах заборони української мови після Валуєвського циркуляру та Емського указу. До того ж видрукувана після ознайомлення з нею імператора, при Міністерстві внутрішніх справ, видавцем, який обіймав посаду таємного радника (П.Батюшков) і перед цим проявив себе як ревний русифікатор Віленського учбового округу. Попри всі недоліки книга містить багато цінного фактичного матеріалу з історії Волині всіх періодів, добре ілюстрована, має цікавий додаток з описом та рисунками архітектурних, історичних пам'яток регіону та видатних політичних і релігійних діячів вихідців з Волині з їх портретами.

Слід зауважити, що автори цього дослідження – М.Петров та І.Малишевський не були ні учнями ні послідовниками Володимира Антоновича, однак їх працю не можна оминати розглядаючи волинське краєзнавство другої половини ХІХ століття.

Необхідно звернути увагу і на доробок Павла Григоровича Клепатського – українського історика, незаслужено засудженого під час сталінських репресій в 1930-х роках [24]. Під керівництвом І.Линниченка, П.Клепатський досліджував історію київської землі другої половини ХІV- ХІVІ століть і в 1912 році в Одесі вийшла його книга “Очерки по истории Киевской земли. Т.1. Литовский период”. Роботу було висунуто на здобуття Золотої медалі історико – філологічного факультету Імператорського Новоросійського університету.

При її написанні вчений використав широке коло джерел як опублікованих (в АЮЗР) так і архівних історичних матеріалів, праці українських (В.Антоновича, М.Грушевського, В.Довнар-Запольського), російських (М.Ключевського), польських (Т.Стецького, Т.Руліковського) істориків.

До складу Київщини вчений відносить і Східну Волинь до Случі. Автор звернув увагу на значні відмінності в соціально – політичному, економічному розвитку різних частин

Київщини. Це зумовило своєрідну структуру книги. Автор на основі аналізу давніх актів детально розглядає соціальні питання історії регіону. І аналіз цих проблем актуальний не лише для Київщини та Східної Волині, але й для інших українських земель, хоч дослідник і застерігає про існування певних локальних відмінностей.

Історію київської землі автор простежує не в абстрактній єдності, а в усій різноманітності її складових частин, дотримуючись при цьому адміністративного поділу київської землі на окремі повіти. Історія кожного з них виступає своєрідним окремим самостійним нарисом, який складається з розгляду проблем його заселення, економічного соціального стану населення. При цьому дослідник подає детальні історичні відомості про села та містечка, що входили до складу повіту: їх приналежність, кількість будинків, жителів, їх заняття, описує різні соціальні верстви суспільства. Особливо детальні описи про такі населені пункти Східної Волині як Житомир, Овруч, Звягель, Коростень та інші.

Праця не втратила пізнавального значення для тих, хто досліджує історію міст і сіл.

Наприкінці XIX на початку XX століття з'явилося декілька книг, метою яких була популяризація історії Волині, і які представляли собою скорочений виклад вище згаданих досліджень. До таких видань слід віднести “Краткое обозрение истории и исторических достопримечательностей средней части Вольни”, написане на основі праць “Вольнь. Исторические судьбы Юго-Западного края” та “Военно-статистического обозрения Вольнской губернии” (СПб., 1850). Цей огляд містив короткі історичні відомості про основні населені пункти Волині.

До таких же популярних видань можна віднести і книгу С.М.Каретникова “Вольнская губерния. Географическо-исторический очерк губернии”. Книга становить історіографічний інтерес, видана з метою популяризації історії Волині, для ознайомлення з нею широких кіл громадськості. При її написанні автор використав праці М.Карамзіна, С.Соловйова, М.Петрова та І.Малишевського “Вольнь. Исторические судьбы...” та матеріали словника Брокгауза та Єфрона. Якихось архівних матеріалів, крім даних перепису 1897 року та статистичних матеріалів з “Памятных книг Вольнской губернии”, С.Каретников не використовував.

Для краєзнавців може становити інтерес додаток до книги – план м.Житомира, складений С.Каретниковим на основі даних А.Ільїна та Б.Прушинського. На ньому вказані передмістя Житомира, мікротопоніми – назви урочищ, хуторів, які нині не існують і які вже забулись населенням. Таким чином, план дає можливість сучасним дослідникам їх локалізувати.

Через кілька років, у Кременці вийшло друге видання книги С.Каретникова (рік видання не зазначений). Друге видання привертає увагу своєю ідеологічною спрямованістю. В передмові до нього автор висловив стурбованість, що деякі історики – М.Грушевський, М.Аркас та інші намагаються доказати існування окремого українського народу та української мови, через що С.Каретников вважав, що його книга повинна спростувати “...ложное уверение украинофилов сепаратистов, что население юго-западной Руси и Галиции будто-бы составляют особый народ украинский, имеющий якобы самостоятельную от общерусского отечества историю” (сторінки в передмові не пронумеровані) С.Каретников, так і не помітив, що волинський регіон (як і Україна) має відмінну від російської історію.

Поряд з цими працями, де розглядалась загальна історія Волині, краєзнавці вивчали минуле окремих населених пунктів, йшов процес нагромадження фактичного матеріалу про мікрорегіони краю. Історико-статистичні розвідки міст і сіл здійснили краєзнавці А.Братчиков, В.Пероговський, Х.Корнаковський, А.Сендульський, Л.Рафальський, М.Теодорович, М.Трипольський.

У 60-х роках XIX століття важливий для дослідників матеріал про Волинську губернію опублікував А.Братчиков – “Материалы для исследования Вольнской губернии в статистическом, этнографическом и других отношениях”, які друкувались на сторінках “Вольнских губернских ведомостей” протягом 1867 – 1869 років та вийшли окремими книгами.

Пізніше у “Волынских губернских ведомостях” з'явився його нарис про волинські старожитності – “Остатки Волынской старины”. Цінність цих публікацій в тому, що вони містять важливий статистичний матеріал описи пам'яток, можуть служити джерелом в сучасних краєзнавчих пошуках.

Пероговський Василь Ігнатович (1824-1881) уродженець м. Старокостянтінова, навчався у Волинській духовній семінарії, закінчив юридичний факультет Київського університету [25, с. 539]. Працюючи в судових установах Волині, цікавився давньою історією, знайомився з архівними зібраннями і на їх основі написав цикл історичних нарисів про населені пункти Волині – “Материалы для истории Волыни”, які друкувались в “Волынских губернских ведомостях” протягом 1867 – 1879 роках. Серед них описи міст Новограда - Волинського, Старокостянтінова, Берестечка, Корця, Шепетівки та інших [26].

Ряд цих краєзнавчих нарисів вийшли окремими брошурами: про Старокостянтінів, Берестечко, Житомир, Корець. Роботи В.І.Пероговського високо оцінив В.Антонович, назвавши їх “историческим материалом первой руки” [27].

Привертають увагу і праці Х. Корнаковського “Материалы для истории Волыни. Волынские очерки” в “Волынских губернских ведомостях” протягом 1862 - 1864 років. Тут історичні нариси про м.м. Полонне (1862, № 1-6), Шумськ (1863, № 45), Домбровицю (1863, № 46), Олику, Рахманів, Вишневець, Остріг та інші.

Не втратили цінності і нариси житомирського краєзнавця Луки Рафальського, випускника Волинської духовної семінарії. В основному це дорожні нотатки – “Путешествие по Острожскому уезду Волынской губернии в 1864/5 году”, “Путешествие по Кременецкому уезду Волынской губернии в 1865 году” [28], “От Житомира до Прилуки (местечко в Бердичевском уезде Киевской губернии)”, та про Ровенський повіт – “Ровенский повет в полосе рек Стубели и Устья, притоков Горыни” [29]. Згадані нотатки містять детальні розповіді про населені пункти, опис археологічних пам'яток, етнографічні замальовки, легенди, народні перекази, господарські заняття, промислові підприємства, що, безперечно, повинно зацікавити сучасного читача та дослідників як краєзнавче джерело.

Л.Рафальський першим зробив спробу дослідити історію міста Житомира [30]. В статті “Исторический очерк Житомира” описав навколишнє природне середовище, в якому розвивався Житомир, простежив найважливіші віхи історичного шляху міста. Однак внаслідок смерті автора задум не був доведений до кінця.

Перше монографічне дослідження історичної долі Житомира належить перу Тіта Іоїльевича Вержбицького – “Краткое описание города Житомира”, вперше з'явилося в додатку до “Памятной книжки Волынской губернии”, а в 1889 році вийшло в Житомирі окремим виданням.

Т.Вержбицький через сімейні обставини не зміг закінчити повний курс освіти, з 19 років розпочав службову кар'єру, певний час як вільний слухач відвідував лекції на юридичному факультеті в Київському університеті [31]. Займаючи в Житомирі посаду міського поліцейстера, він і написав згадану книгу.

Нарис розпочинається з характеристики місцезнаходження Житомира, подається історія Волині від розселення тут літописних племен. Історичний шлях Житомира автор простежує від часу його заснування, яке він датує 884 роком і пов'язує з ім'ям давньоруського дружинника Житомира і до початку XIX століття, коли Житомир був проголошений центром Волинської губернії. Нарис дійсно короткий, займає всього 9 сторінок. Т.Вержбицький конспективно зупиняється на основних віхах історії міста, до того ж допустив ряд неточностей. Серед них твердження про літописні згадки Житомира в 1240, 1287, 1320 роках. Автор наводить списки Волинських губернаторів, віце-губернаторів, православних архієреїв, вікаріїв. І наприкінці дослідник описує Житомир 80-х років, подає інформацію про основні вулиці міста, адміністративні приміщення, церкви, театр.

У 1889 році на книгу Т.Вержбицького опубліковано 2 рецензії: А.Ляценка в “Киевской старине” та В.Боцяновського в “Историческом вестнике” [32]. Автори рецензій звернули увагу на недоліки праці Т.Вержбицького, вказували на значну кількість неточностей у викладі

матеріалу, на те, що автор пропустив багато важливих подій з життя міста, як в попередні століття так і в XIX-му. Рекомендували йому використати у випадку підготовки третього видання книги матеріали досліджень В.Антоновича, С. Гамченка, А.Хойнацького, В.Пероговського та інших.

Т.Вержбицький до перевидання праці не повертався і не доопрацьовував її. Однак, не дивлячись на всі її недоліки, книга становить інтерес для сучасних краєзнавців. Зокрема може зацікавити та інформація, за яку критикували його рецензенти – список губернських начальників, опис Житомира середини XIX століття. В поєднанні з іншими джерелами, праця може прислужитись у вивченні історії міста.

Варто згадати ще одну книгу Т.Вержбицького, яку він написав на посаді житомирського поліцеймейстера. Це “Справочная книга житомирской городской полиции”- Житомир, 1887, яка містить інструкцію службовцям міського поліцейського управління, список власників будинків, їх адреси, довідкові дані про різні установи, магазини, майстерні.

На 80-ті роки припадає початок наукової діяльності відомого українського археолога Сергія Свиридовича Гамченка. Значний вплив на формування його наукових інтересів мав В.Б.Антонович. У 1878 році С.Гамченко брав участь в роботі його експедиції по дослідженню курганного могильника в Житомирі. Пізніше у 1886 році Сергій Свиридович самостійно продовжив розкопки житомирських курганів. За їх результатами опублікував монографію “Житомирский курганный могильник. Археологическое исследование Житомирской группы курганов.” –Житомир, 1888.

В ній дослідник не лише розповів про зроблені знахідки, але й висловив свої погляди на походження м. Житомира, про давній період його історії.

Володимир Антонович відгукнувся на вихід книги рецензією, де висловив свій погляд на підняті проблеми [33]. В листах до С. Гамченка Володимир Боніфатійович високо оцінив його археологічні дослідження та опубліковану монографію як роботу цілком наукову “в значительной мере помоществующей научному разъяснению нашей доисторической древности” [Науковий архів інституту археології НАН України.- ф.9, 7/17, арк.1.]

Житомирський могильник, який в середині XIX століття нараховував біля 500 курганів, до сьогоднішнього дня не зберігся. Через що розкопки В. Антоновича та С. Гамченка мають важливе значення для вивчення давньої історії міста. Не можна лише погодитись з датуванням цієї пам'ятки УІІ-УІІІ ст. Як свідчить сучасний аналіз матеріалів, їх можна віднести до X- XII століть і вони є свідченням початкового етапу історії Житомира, виникнення якого припадає на кінець IX століть.

Важливу роль в активізації історико-краєзнавчих досліджень відіграли представники православного духовенства. Передусім відмічу роботи священника села Сивки Кременецького повіту Аполонія Сендульського. В першу чергу цікавився історичними містами Волині. На сторінках ВЕВ помістив більше 30 історичних нарисів про населенні пункти краю [34 с.121-122]. Серед них дослідження про відомі в українській історії містечка: Берестечко, Вишневець, Овруч, Коростень, Рівне, Луцьк, Дубно, Остріг, Корець, так і про маловідомі села. Відчувається, що праці написані людиною небайдужою, патріотом своєї землі, на основі широкого кола історичних джерел, народних легенд. Автор, очевидно, відвідував ті пункти, про які писав нарис, оскільки детально розповідає про їх тогочасний стан. Ряд його публікацій присвячені історії православних монастирів та церков. Вивчав і генеалогію шляхетських родів Волині: Сангушків, Любомирських, Острожських, Четвертинських.

Список його праць (неповний) опублікований в ВЕВ № 5 за 1882 рік, декілька статей з'явилися в ВЕВ після смерті автора. Дослідження А.Сендульського були високо оцінені сучасниками. Редакція “Киевской старины” охарактеризувала його як “достойном светлой памяти местном деятеле в области жизни и истории”, а його роботи “могут дать много нового материала для местной истории... и все касаются местностей имеющих несомненное историческое значение... чем более будет раздроблена разработка местной истории, тем более выиграет от того наша историческая наука” [35, с. 166].

Помітний слід у вивченні і популяризації минулого краю залишив священник Стефан Георгійович Барановський. Він був кореспондентом товариства Нестора Літописця. З 1868 по 1878 рік на сторінках “Волынских епархиальных ведомостей” опублікував більше двох десятків публікацій краєзнавця. В основному присвячені вони історії міжконфесійних і міжнаціональних відносин на Волині, насамперед боротьбі між православ'ям і католицизмом, між поляками та корінним волинським населенням, яке він, виходячи з тогочасних пануючих поглядів, вважав частиною єдиного російського народу.

Декілька його праць висвітлюють науковоосвітній і культурний розвиток Волині в середньовіччі. Події визвольної війни під проводом Б. Хмельницького і доби Руїни знайшли відображення в статтях “Православный волынский помещик Адам Кисель как польский дипломат в эпоху Богдана Хмельницкого”, про міграцію населення Волині в межі Росії та інших.

Важливе значення для сучасних краєзнавців, музейних працівників має доробок викладача Волинської духовної семінарії Миколи Івановича Теодоровича. У 1880-х роках на сторінках ВЕВ опублікував велику працю “Историко – статистическое описание церквей и приходов Волынской епархии”. Пізніше вона вийшла окремим виданням у Почаєві у 5-ти томах: т.1.1888; т.2.1890; т.3.1893; т.4.1899; т.5.1903. У її написанні брало участь духовенство епархії, надсилаючи автору церковні літописи, розповіді про історію сіл, церков, спогади старожилів, легенди, перекази [36]. Отже, книгу можна до певної міри, вважати плодом колективної праці духовенства Волині.

У 1901 році в Почаєві вийшла велика узагальнююча праця М.Теодоровича “Волынская духовная семинария. История первоначального устройства ея и подведомственных ей духовных училищ”, яка містить ґрунтовний нарис історії цього закладу, а також список всіх її випускників за період з 1801 – 1900 рік, з їх характеристиками та біографічними даними. Це повинно зацікавити сучасних дослідників, оскільки в семінарії навчались багато відомих волинських краєзнавців.

М. Теодорович написав також ряд монографій про міста губернії – Кременець, Заславль, Володимир-Волинський, Староконстантинів.

Професор богослов'я, протоіерей Андрій Федорович Хойнацький, уроженець Волині, з містечка Полонне, досліджував уніатські богослужбові книги їх відношення до книг православних і римо-католицьких, виступав зі статтями, де простежував історію обрядів уніатського богослужіння, аналізував церковну літературу, її поширення на Волині. У ВЕВ видрукував ряд матеріалів з історії рідного Полонного, в тому числі зібрав спогади очевидців про події польського повстання 1830 року, спогади свого батька про давні звичаї побуту населення, про князів Любомирських, до володінь яких належало містечко. Опублікував він і цінні документальні матеріали з історії Почаївської лаври, підготував монографію про цю обитель [37].

Привертають увагу його розвідки про діяльність на Волині князів епохи Київської Русі: Мстислава Володимировича, Ярослава Святополковича, Андрія Боголюбського, Святослава Давидовича, про перебування у Володимирі-Волинському літописця Нестора. Цінність становлять дослідження А.Хойнацького про життя Феодора Острожського, Іуліани Ольшевської, Іова Почаївського, діячів православної церкви XIII- XVI століть, виходців з Волині: святителів Петра, Кипріяна та інших. Друкувались в періодичних виданнях того часу – “Руководство для сельских пастырей”, ВЕВ, “Древняя и новая Россия”, деякі вийшли окремими книгами.

Статті про видних церковних діячів, що друкувались на сторінках ВЕВ пізніше були об'єднані в книгу “Православие на Западе России в своих ближайших представителях или Патерик Волыно-Почаевский в двух частях” (видрукувана в Москві у 1888 році), де автор через життя церковних діячів простежив важливі віхи в історичній долі Волині від ранньослов'янських часів до XIX століття. Книга містить і короткий нарис історії Почаївського монастиря та розділ про чудотворну ікону Божої Матері Почаївської. Праця підготовлена на широкій джерельній базі з використанням матеріалів з архіву Почаївського

монастиря. Ця книга була перевидана в Житомирі у 1997 році з додатками, які відображають життя Почаївської обителі в радянський час [38].

Слід також відмітити значні заслуги “Волинских епархиальных ведомостей” (видавались з 1866 рік, редакція в Кременці, друкарня в Почаєві) у залученні до краєзнавчої діяльності широких кіл духовенства, інтелігенції. ВЕВ засновані як офіційний орган Волинського єпархіального управління, повинні були відігравати роль ідеологічного рупору самодержав'я у волинському краї і послідовно проводити в життя політику русифікації. Однак, не дивлячись на таку тенденційність, видання зіграло важливу роль по об'єднанню зусиль місцевих краєзнавців. На його сторінках, крім вже згаданих праць волинських краєзнавців, опубліковано й багато інших важливих матеріалів: Ф.Четиркіна, А.Соловйова, Д.Полянського, О.Хотговицького та інших.

Більшість згаданих авторів належали до духовного стану і мали доступ до архівів Житомирської консисторії, тому фактичний матеріал з історії населених пунктів, храмів, монастирів, що міститься в їх статтях значною мірою носить достовірний характер.

Наприкінці XIX століття на Волині виникають товариства, які об'єднали зусилля краєзнавців по дослідженню регіону. Першим з них було Волинське церковно-археологічне товариство, відкрите 2 січня 1894 року. Біля його витоків стоїть цікава постать Ореста Авксентійовича Фотинського. Саме він у 1892 році подав на ім'я волинського архієпископа Модеста записку про необхідність заснування товариства, яке б займалось дослідженням давньої історії Волині.

Постать архієпископа Модеста теж цікава в волинському краєзнавстві. Згаданий вже М. Петров характеризував його як людину “с необычайными умственными дарованиями, ... страстный любитель и собиратель старины”[49]. Він зібрав багату колекцію шаманських та ламайських предметів культу, давніх шумових музичних інструментів, підтримував стосунки з науковими установами, зокрема з різними Церковно-археологічними музеями, в першу чергу при київській духовній Академії, надсилав туди різні старовинні предмети, які становили музейну цінність. Займаючи керівний пост при певній єпархії він намагався заснувати там місцевий церковно-археологічний музей. Прикладом цьому може бути музей при Холмській єпархії. В Житомир Модест був переведений з Нижнього Новгорода у 1899 році [50]. Тому він підтримав ідею О.Фотинського про створення в Житомирі свого церковно-археологічного товариства, підтримував його діяльність.

Товариство видавало “Волинский историко – археологический сборник”, вийшло два випуски: вип.1- Почаїв, 1896; вип.2- Почаїв, 1900. На сторінках цього видання О.Фотинський опублікував ряд ґрунтовних історичних розвідок, виділю лише дослідження про Юрія Немирича [вип.1 с. 3-29] та “Обыкновенные люди старой Волины” [вип.2, с.117-195]. На сторінках цього ж збірника О.Фотинський видрукував ряд документальних актів XVI – XVII століття з архіву Жидичинського монастиря, які стосуються деяких сіл Волині .

У 1899 році О. Фотинський був делегатом XI Археологічного з'їзду від Волинського церковно-археологічного товариства. Він не лише організував виставку волинських старожитностей, але й виступив з науковим повідомленням, був секретарем відділення історико-географічних і етнографічних старожитностей (головою – Д.І.Багалій). Волинську губернію на цьому з'їзді представляли – С.Гамченко, Л.Житинський, М.Коробка, І.Леонтьєв, Б.Прушинський, Е.Руліковський, М.Теодорович, Я.Яроцький.

Традиція проведення Археологічних з'їздів в Росії започаткована з 1868 рік з ініціативи графа А.С.Уварова. Їх метою було ознайомлення науковців з досягненнями в дослідженнях старовини, обговорення результатів археологічних робіт, намітити нові напрямки пошуків. З'їзди проводились в різних містах Росії, і тематика присвячувалась переважно тому регіону, де він проводився. Проблеми волинських старожитностей розглядались на III з'їзді в Києві у 1874 році. В його “Трудах..” поміщені реферати й повідомлення М.Дашкевича, Г.Оссовського, Я.Волошинського, В.Рогге, В.Антоновича, де розглянуті різні аспекти волинської старовини.

XI з'їзд планувалось присвятити виключно історії Волині, і провести його в одному з волинських міст – Луцьку, Володимирі, Кременці, Дубно. Через організаційні труднощі

місцем проведення обрано Київ [39, с. 579]. Планувалось також здійснити екскурсію для ознайомлення з пам'ятками старовини в Бердичеві, Житомирі, Дубно, Кременці, Почаєві, Луцьку, Ковелі, Холмі [40, с.29]. Однак екскурсія ця не була здійснена. Тематика рефератів, прочитаних на з'їзді, стосувалась історії всієї Південно-Західної частини Російської імперії.

Значну увагу приділено і Волині. Із 134 доповідей безпосередньо Волині присвячені 12, і 14 рефератів мали дотичне відношення до минулого регіону.

В.Антонович виступив з коментарем до “Археологічної карти Волинської губернії”, яка пізніше була опублікована в “Трудах XI археологического съезда”. В іншому рефераті В.Антонович розповів про розкопки курганів в Дубнівському, Луцькому, Кременецькому повітах. Проблему волинських літописних міст розглянув в повідомленні “О местонахождении летописных городов Шумска и Пересопницы”.

Археологічним пам'яткам регіону присвячені доповіді Л. Житинського, К. Мельник, А. Покровського, С. Гамченка. Проблема історичної географії Волині присвячувався реферат А.Матвєєва “Топография Берестечкой битвы”, але через від'їзд автора з Києва не був представлений на з'їзді.

Значну увагу на з'їзді приділено вивченню рукописних книг з Волині, більшість з них зберігалась в церквах, монастирях, частина в приватних зібраннях. Їх аналіз зробив І.М.Каманін в повідомленні “Главные моменты в истории развития южно-русского письма XV-XVIII в.в.”, де автор простежив особливості розвитку письма (почерків) різних мікрорегіонів Волені, показав відмінності між письмом Овруцьким, Житомирським, Луцьким, Кременецьким, Острожським, їх подібності чи відмінності з Київським написанням; запропонував періодизацію розвитку південно-руського письма.

І.Каманін влаштував також виставку стародруків Південно-Західного краю, де були представлені й видання Волинських друкарень – Острожської, Почаївської, Дерманської, Рахманівської, Кременецької, Володимирської. Трагічній долі волинських рукописних книг, документів, присвячено повідомлення О.Левицького.

О.Маркевич розповів про ремонтні роботи в Луцькому замку, звернув увагу на некомпетентний підхід до відновлення елементів оборонних споруд, навів інші приклади руйнування характерних рис старовинних пам'яток під час їх реставрації.

Відношення до Волині мали і доповіді О.Фотинського “Побратимство и чин братотворения в Юго-Западной Руси”, та О.Левицького “Обычные формы заключения браков в Юго-Западной Руси в XVI-XVII вв”, де на основі матеріалів актових книг в тому числі й з волинського регіону проаналізовані сімейні та суспільні стосунки.

Функціонування копних судів в Західній Україні проаналізував Г.Демченко в рефераті “Притомные люди”. Питання іконографії Південно – Західної Волині розглядались І.Істоміним в повідомленнях “Фрески XVII – XVIII вв. в храмах и костелах Юго – Западной России и отголоски прошлого в них” и “Главнейшие черты в иконографии на Волини от XVII до XVIII вв.” на зразках церковного мистецтва Київщини та Волині. Простежені локальні відмінності храмового настінного розпису, вплив на православний іконопис тенденцій протестантських віровчень та західної культури. Проаналізував ікони писані на дереві та полотні з різних місцевостей Волині, підкреслив домінуючий візантійський вплив в іконографії.

Таким чином, XI археологічний з'їзд розглянув досить широкий спектр проблем давньої історії України і Волині зокрема, підвів своєрідний підсумок наукового вивчення стародавньої історії Волині на кінець XIX століття. В рефератах, виголошених на з'їзді, відображено широке коло питань волинської минувшини. Разом з тим з'їзд висвітлив недовільно вивченність багатьох проблем регіону, в дискусіях намічались шляхи дальших досліджень. Слід відмітити, що волинські краєзнавці слабо представлені були на з'їзді, який планувалось присвятити їх регіону, з доповідями виступили лише два дослідники – С.Гамченко та О.Фотинський. Це дало підставу О. Фотинському звернутись з закликом до інтелігенції губернії активніше вивчати місцеву старовину [41, с.1034].

В.Антонович цінував і стежив за науково-дослідницькою роботою О.Фотинського. Свідченням цього може бути цікавий екземпляр книги В.Антоновича “Монографии по истории

Западной и Юго-Западной России” – Т. 1. – К., 1885. , який зберігається нині в бібліотеці Житомирського краєзнавчого музею, з дарчим написом автора “Многоуважаемому Оресту Авксентієвичу Фотинському въ знакъ глубокого уваженен[ия] отъ В.Антоновича”.

Керівництво волинського церковно-археологічного товариства з повагою ставилось да наукових досліджень В.Антоновича, і на своєму засіданні 22 лютого 1897 року обрало його своїм Почесним членом [51].

Помітну роль в історико – краєзнавчій діяльності відіграв настоятель Житомирського кафедрального собору Микола Миколайович Трипольський. Його перу належить дослідження з історії Житомира “Исторические сведения о городе Житомире Волынской губернии” [42, с.49-116], де він підсумував результати досліджень з історії міста, залучив нові документи для висвітлення його долі в епоху середньовіччя.

Слід сказати і про церковно-парафіальні літописи, що велись священниками і були здані наприкінці ХІХ століття до Волинського єпархіального давньосховища на основі спеціальної програми-анкети, розробленої церковно-археологічним товариством, автором розробки був Д. Полянський [43]. Літописи містять цінну інформацію з історії відповідних населених пунктів, церков, монастирів, опис побуту, звичаїв, обрядів населення.

Окремі церковно-приходські літописи були опубліковані на сторінках “Волинских Епархиальных Ведомостей” в 90-х роках ХІХ століття – на початку ХХ століття. Особливу активність в цьому проявляв священник с. Пряжів Житомирського повіту Агапій Буйницький, який помістив ряд публікацій церковних літописів села за 1896, 1902, 1903, 1904, 1905 р.

Вперше на ці історико-статистичні описи як на цінне джерело досліджень звернув увагу працівник Житомирського держархіву Є.Шехтман [44], однак вони до цих пір так і не залучені до наукового обігу. Зберігаються в Державному історичному архіві України (ф.2205, оп.1, спр. 1- 433.), копії у Державному архіві Житомирської області [45].

Особлива роль у активізації краєзнавчих досліджень Волині належить “Товариству дослідників Волині”. Ідея його утворення належить випускникові Житомирської гімназії і Санкт-Петербурзького університету Миколі Івановичу Коробці – українському фольклористу, етнографу, літературному критику.

Влітку 1896 року він опублікував в № 113 газети “Волинь” “Лист до волинської інтелігенції”, де звернув увагу на багату історію, природу краю, народні традиції, культуру та відмітив недостатню дослідженість регіону. Закликав інтелігенцію об’єднати зусилля по вивченню Волині в рамках наукового товариства “Дослідників Волині”, метою якого було б дослідження краю, знайомство з ним місцевого населення, пробудження наукових інтересів в регіоні. Пропозиція викликала дискусії серед волинських краєзнавців. Дехто, посилаючись на вже існуюче церковно-археологічне товариство, піддавав сумніву необхідність створення нового. Цим опонентам М. Коробка переконливо довів, що потрібне товариство на значно ширшій науковій основі (“Волинь” – 1896. – № 118). Ідею підтримав С.С.Гамченко та директор Першої житомирської чоловічої гімназії П.О.Сидоров. Саме вони втрьох розробили проект статуту майбутнього товариства.

Третього квітня 1897 року відбулося засідання установчої комісії, на якому 13 активістів підписали остаточну редакцію статуту. Однак, його офіційне затвердження урядовими структурами відбулося лише в 1900 році.

Організаційне засідання пройшло в Житомирі 2 грудня 1900 року, цей день і вважається днем заснування “Товариства дослідників Волині”. Головою обирався волинський губернатор, першим віце-головою став директор Житомирської Маріїнської гімназії В.С.Ногайський, з 1910 року – П.А.Тутковський. В рамках “Товариства” функціонувало декілька секцій: природнича, історична, етнографічна, економічна, діяв краєзнавчий музей, формувався архів.

За період своєї діяльності (1900 - 1920) Товариство видрукувало 14 томів “Трудов общества исследователей Волини” (ТОИВ). Крім наукових публікацій тут є дані і про діяльність товариства, засідання секцій, фінансові проблеми організації. Отже, вони можуть прислужитись як джерельний матеріал при дослідженні історії самого товариства.

В його діяльності переважали дослідження геології, метеорології, природи краю. Етнографія представлена добірками матеріалів М.Коробки, В.Кравченка. Доробок у історико-археологічному вивченні Волині незначний. Його складають повідомлення Я.Яроцького про дослідження курганів, окремі археологічні знахідки (ТОИВ т.1 .С. 92-117;т.1 отд.2. С.1-15.; т.7. С.63-68; т.11. вип.1. С. 87-99) та дві статті про сторінки середньовічної історії Волині (ТОИВ.т.1.С.22-32.; т.7. С.69-77).

Яків Васильович Яроцький активно досліджував минуле регіону, приймав участь в експедиціях Городоцького музею барона Ф.Штейнгеля, зібрав значний історичний, археологічний, етнографічний матеріал. На цій основі написав ряд історичних нарисів про населені пункти (Рівне, Острог, Коростень, Народичі, Овруч), про парафіальні школи. Крім ТОИВ його статті друкувались в газеті “Волянь”, в “Памятных книжках Волинской губернии”.

Декілька статей в ТОИВ помістив О. Фотинський. В одній з них – “Очерк истории учреждения Общества исследователей Волини” (т.1. С.1-18) проаналізував розвиток краєзнавчих студій в Житомирі в другій половині XIX століття. З історико-краєзнавчих дослідів ще можна назвати повідомлення П.Федоренка про могильник поблизу с.Городок Ровенського повіту.

Важливим осередком краєзнавчого руху на Волині на зламі XIX-XX століть був Городоцький музей барона Ф.Р.Штейнгеля (поблизу м. Рівне). Велику роль у створенні його експозиції, започаткуванні колекції відіграв відомий історик, археолог, етнограф і літературознавець Микола Федотович Біляшівський.

Ним було розроблено структуру музею та визначено основні напрямки і форми його діяльності. У 1895 році він розпочав збір матеріалів для музею. Разом з Ф.Штейнгелем здійснив подорож по Волині, збираючи та фотографуючи пам'ятки старовини. У формуванні колекції музею допоміг і відомий на Волині геолог М.Карпінський [46]. Музейною експедицією проводились археологічні дослідження краю, обстежувались пам'ятки біля Іскорості, Ушомира, Норинська, Рудні – Борової, Ковалів. У місцевих жителів придбано біля 250 крем'яних знарядь праці для музейної експозиції [47]. Про ці дослідження Ф.Штейнгель розповів в статті “Раскопки курганов в Волинской губернии, произведенные в 1897-1900 г.”. Інформувала про ці дослідження і газета “Волянь” (№ 133, 1900).

Детальніше про музей, його експонати, освітню роботу серед населення розповідає брошура А.І.Шафранського [48].

Протягом другої половини XIX століття на Волині відбулось становлення наукових засад історичного краєзнавства. Його розвиток був відображенням в першу чергу духовно-культурних потреб місцевої інтелігенції. В їх краєзнавчих розвідках відобразився широкий спектр проблем історичного минулого волинського регіону – це і узагальнюючі нариси про історію волинської землі, і розвідки про історію окремих населених пунктів – сіл, містечок Волині; про видних діячів культурного, політичного, релігійного життя краю; проблемам церковного життя. Важливий вплив на розвиток цих досліджень мала наукова діяльність професора Володимира Боніфатійовича Антоновича. Він багато своїх праць присвятив вивченню проблем волинського минулого різних хронологічних періодів, стежив за науковими дослідженнями провідних волинських краєзнавців, давав їм методичні поради, відгукувався на їх праці рецензіями. Велика заслуга В.Антоновича і в тому, що він націлював багатьох талановитих істориків – своїх учнів на дослідження регіональної історії, в тому числі й волинської.

Джерела та література

1. Крушинский Л. Исторический очерк Волыни. – Житомир, 1867. – [4], 148 с.
2. Баженов Л. Основні історіографічні школи ХІХ на початку ХХ ст історичного вивчення Волині // Велика Волинь: минуле й сучасне. (Матеріали міжнародної наукової краєзнавчої конференції). – Хмельницький - Ізяслав – Шепетівка, [1994].
3. Антонович В. О результатах раскопок, произведенных летом 1878 г в бассейнах Ирпеня и Тетерева// Чтения в Историческом Обществе Нестора- летописца. – Кн.2. – Киев, 1888. – С. 72-77.
4. Антонович В. О каменном веке в Западной Волыни // Труды XI Археологического съезда в Киеве. 1899. – Москва, 1901. – Т. 1. С. 141 – 147.
5. Антонович В. Змиевы валы в пределах Киевской земли (с картой) // Киевская старина. – 1884. – Т.VIII. – С. 355 – 370.
6. Кучера М. Змиевы валы Среднего Поднепровья.– К., 1987. – 208 с.
7. Антонович В. Археологическая карта Волынской губернии с картой, указателем имен предметным и перечислением источников. Послуживших при составлении карты. // Труды XI Археологического съезда в Киеве. 1899. – Москва, 1901. – Т.1. – С.1 – 133.
8. Ульяновський В.І.Короткий В. Володимир Антонович: образ на тлі епохи. – К., 1997. – 218 с.
9. Павлуцький Г. В.Антонович як археолог // Записки Українського наукового Товариства. – 1908. Кн.3. – С.21.
10. Мишко Д. Густинський літопис як історичне джерело // Український історичний журнал. – 1971. - № 4. – С. 69 – 73.
11. Дашкевич М. Княжение Даниила Галицкого по русским и иностранным известиям. – К., 1873. – 156 с. ; Его же. Заметки по истории Литовско- русского государства. – К., 1885. – 192 с.
12. Дашкевич М. Болоховская земля и ее значение в русской истории. Эпизод из истории Южной Руси в ХІІ – ХІУ столетиях. – К., 1876.; Его же. Новейшие домыслы о Болохове и Болоховцах. – Киев, 1884. – 32 с.; Его же. Еще разыскания и вопросы о Болохове Болоховцах. – К., 1899. – 63 с.
13. Грушевський М. Нарис історії Київської землі від смерті Ярослава до кінця ХІУ сторіччя. – К., 1991.
14. Там само. – С. У.
15. Грушевський М. Волынский вопрос 1097 – 1102. – К., 1891. – 37 с.
16. Грушевський М. Южнорусские господарские замки в половине ХУІ века. Историко-статистический очерк. // Университетские известия. – 1890. № 2. – С.1-33.
17. Довнар – Запольский В. К истории Люблинской унии // Киевская старина. – 1896. – Т. LII. – отд.II. – С. 56 – 59.
18. Довнар – Запольский В. Рецензия на книгу: П.А.Иванов Исторические судьбы Волынской земли с древнейших времен до конца ХІУ века. – Одесса, 1895. // Журнал Министерства народного просвещения. – 1896. - № 4. – С. 322 – 337.
19. Защита диссертации Ивановым П.А. // Киевская старина. – 1896. – Т. LII. – отд.II. – С. 27 – 28.
20. Левицкий О. Социнианство в Польше и Юго-Западной Руси // Киевская старина. – 1882. – Т. II. – С. 25 – 58, 193 – 225, 401 – 432.
21. Левицкий О. Транспорт вещей Петра 1, арестованный на Волыни в 1701 г // Киевская старина. – 1890. – Т. XXXI. – С. 143 – 147.; Его же. Союзники Наполеона на Волыни в 1812 // Киевская старина. – 1894. – Т. XLIV. – С. 134 – 135
22. Левицкий О. Южно-русские архиереи ХVІ – ХVІІ в // Киевская старина. – 1882. – Т.І. – С. 49 – 100.
23. Рудецкий П. Історична минувшина Волині в науковій спадщині Ореста Левицького // Матеріали ювілейної конференції, присвяченої 150-річчю Київської археологічної комісії (Київ, Седнів, 18 – 21 жовтня, 1993 р). – К., 1997. – С.179 – 186.

24. Ричка В. Загублене життя (П.Г.Клепатський) // Репресоване краєзнавство. – К., 1991. – С. 202 – 204.
25. Теодорович Н. Волинська духовна семінарія. Історія первонаочального устрою її і підвладних їй духовних училищ. – Почаєв, 1901. – С. 539.
26. Пероговський В. Матеріали для історії Волини. – Житомир, 1879. – 496 с.
27. Антонович В. О трудах В.И. Пероговского // Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца. – 1888. – Кн. 2. – С. 100 – 102.
28. Рафальський Л. Путешествие по Кременецкому уезду Волинской губернии в 1865 году – Почаев. [без года], 188 с.; Его же Путешествие по Острожскому уезду Волинской губернии в 1864 – 65 году. – [Почаев, 1872]. – 218 с.
29. Рафальський Л. Ровенський уезд в полосе рек Стубели и Устья, притоков Горыни (из путешествий по Волинской губернии, напечатанных в “Волинских губернских ведомостях” 1884/5 годов) – Житомир, 1885. – 229 с.; Его же. От Житомира до Прилуки (местечко в Бердичевском уезде Киевской губернии) и обратно. Путевые записки. // Волинские епархиальные ведомости. – 1879. - № 21. – С. 802 – 811; № 22. – С. 869 – 875; №23. – С. 917 – 925.
30. Рафальський Л. Исторический очерк Житомира // Волинские епархиальные ведомости. – 1887. - № 1 – 2. – С. 21 – 29.
31. Танков А. памяти Т.И. Вержбицкого // исторический вестник. – 1899. – Т. LXXVIII. – С. 231 – 235.
32. Лященко А. Рецензия на “Краткое описание г. Житомира составленное Т.И. Вержбицким” – Житомир, 1889. // Киевская старина. – 1889. - № 10 – С.218 – 219.; Боцяновский В. Рецензия на “Краткое описание города Житомира. Составил Т.И.Вержбицкий. 2-е издание”. – Житомир, 1889.// Исторический вестник. – 1889. – Т.38. – С.215 – 216.
33. Антонович В. По поводу раскопок, произведенных у Житомира г. С.С.Гамченко // Волинь. – 1886. - № 87.
34. Памяти о. Аполлония Сендульского (1830 – 1882) // Волинские Епархиальные Ведомости. – 1882. - № 5. – С.119 – 127.
35. Тарнавский А. Отец Аполлоний Сендульский, священник села Сивок острожского уезда. (Некролог). // Киевская старина. – 1882. – Т. IV. – С. 166 – 170.
36. Теодорович Н. К сведению духовенства Волинской епархии от составителя “Историко-статистического описания церквей и приходов Волинской епархии” // Волинские епархиальные ведомости. – 1887. - № 29.; 1888. - № 9. – С. 347 – 348.; 1889. - № 22. – С. 559 – 560.; № 36. – С. 940 – 941.
37. Хойнацкий А. Путеводитель по Горе Почаевской. – Почаев, 1883. – 142 с.
38. Хойнацкий А. Православие на Западе России в своих ближайших представителях или Патерик Волино-Почаевский в двух частях. – Житомир, 1997. – 494 с.
39. Антонович В. Археологический съезд в Киеве. // Волинские Епархиальные Ведомости. – 1899. № 20. – С.579 – 582.
40. Одиннадцатый Археологический съезд в Киеве. 1 – 20 августа 1899 года. – Москва, 1899. – 32 с.
41. Фотинский О. Очерки из быта монастырских крестьян на Волини в XVII – XVIII в.в. // Труды Общества исследователей Волини. – Т.3. – Житомир, 1910. – С.1 – 46.
42. Волинский историко-археологический сборник. – Житомир, 1900. – Вып.2. – С. 49 – 116.
43. Полянский Д. Церковно-приходская летопись на Волини // Волинские епархиальные ведомости. – 1884. - № 1-2, 3. – С. 1 – 26, 79 – 92.
44. Шехтман Є. Слово до краєзнавців // Радянська Житомирщина. – 1964. – 2 грудня.
45. ДАЖО. – Ф.159. – Оп.1. – Спр. 2,3,10.
46. Нестуля С. Про роль М.Біляшівського у створенні Городоцького музею на Волині// Поділля і Волинь у контексті історії українського національного відродження. Науковий збірник. Хмельницький, 1995. – С.134 – 135.

47. Штейнгель Ф. Отчет Городецкого музея Волынской губернии Ф.Р.Штейнгеля с 25 ноября 1898 по 25 ноября 1904 г. – К., 1905. – 82 с.
48. Шафранский А. Экскурсия в с.Городок Волынской губернии. Музей барона Ф.Р.Штейнгеля. (Из уроков отчизноведения). – Кременец, 1907. – 13 с.
49. Петров Н. Воспоминания старого археолога.// Просемінарій. Медієвістика історія церкви. Науки і культури . – вип. 1. – К., 1997. – с. 103.
50. Там само. С. 103, 104, 105.
51. Син України: Володимир Боніфатійович Антонович. (упорядники В.Короткий, В.Ульяновський). – Т.2. – К., 1997. – С. 351.

Науково-методичне видання

Ярмошик Іван Іванович

Володимир Антонович та історичне краєзнавство Волині другої половини ХІХ століття

Редактор П.І.Натикач
Оформлення І.М.Власюк
Коректор О.Є.Опанасюк

Підписано до друку 25.06. 2002. Формат 60x90/16. Папір офсетний. Гарнітура Times New Roman. Друк різнографічний. Ум.друк. арк. 1,75. Обл.-вид.арк. 3. Тираж 200. Замовлення 237

Поліграфічний центр Житомирського педагогічного університету
м.Житомир, вул.Велика Бекричівська, 40

ISBN 966-7603-69-5